

LUKAS ALSYS

Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva
Vytautas Magnus University, Lithuania

MORALINIAI SOCIALISTINIO REALIZMO ATSPINDŽIAI

Moral Reflections of Socialist Realism

SUMMARY

The article examines socialist realism through the prisms of dual practice and double consciousness. The paper discusses the shift in normative moral convictions and resistance, at the epicentre of which were the games of dual practice – the conflicts between the interests and needs of public and private life. The paper explores the idea of the referential structure of action, which is based on the following logical structure: The goal of the agent, confronted with external conditions, defines action as a tension between a normative and a conditioning factor, which it attempts to overcome by various means. This article discusses socialist realism as a principle of Soviet moralisation, which was used as a tool for implementing the value system of the new Soviet man.

SANTRAUKA

Straipsnyje socialistinis realizmas aptariamas per dvilypės praktikos ir dvigubos sąmonės prizmes. Šiuo darbu siekiama atskleisti sovietinių struktūrų moralizavimo padarinius, juntamus šiuolaikinėje visuomenėje. Tekste aptariama normatyvinių moralinių įsitikinimų ir rezistencijos slinktis, kurios epicentre formavosi dvilypių praktikų žaidimai: kilo interesų bei poreikių konfliktų tarp viešojo ir privačiojo gyvenimų. Straipsnyje nagrinėjamos referentinės veiksmo struktūros ir kritinės atminties idėjos. Todėl socialistinis realizmas aptariamas kaip sovietinės moralizacijos principas, užtikrinantis galimybę sukurti, diegti ir palaikyti naujojo sovietinio žmogaus vertybių sistemą.

ĮVADAS

Dėl sociopolitinių įvykių pasaulyje Tačiau daugelis jų radikalūs: juose soc-
pagausėjo socialistinio realizmo tyrimų. realizmas smerkiamas kaip visa naiki-

RAKTAŽODŽIAI: socialistinis realizmas, dvilypės praktikos, dviguba sąmonė, diskursas, homogeniška visuomenė.
KEY WORDS: socialist realism, dual practices, double consciousness, discourse, homogeneous society.

nanti, kaustanti ir regresą skatinanti meno srovė, pasmerkusi sovietines valstybes bei jų visuomenes. Tokių radikalių tezių fonas užgožia rezistencinius aspektus, neleidžia pastebėti oficialiojo ir po-grindinio meno, buities bei filosofijos ryšių. Naujieji tyrimai išryškina anksčiau mažai tyrinėtą itin aktualų probleminį klausimą – visuomenės ir valstybės santykius, kurių išdava yra moralinių vertybių bei interesų kombinacija. Tad kyla vis didesnis poreikis suprasti, kaip sovietinės visuomenės interesai koreliavo su valstybės ir kaip valstybė veikė visuomenę, siekdama sukurti visiškai homogenišką visuomenę, kurios moralinių įpročių atspindžiai juntami ir šiandieniniame pasaulyje.

Valstybė, naudodamasi jai suteiktais galios instrumentais, yra pajėgi užtikrinti socialinę gerovę, krašto apsaugą, pasirūpinti teisinės sistemos veikimo principais. Taip pat valstybė naudoja sutelktą galią, kurdama homogenišką, vientisą visuomenę, kuri atstovautų deklaruotiems vertybėms ir paklusniai jas gintų (Petrikenė 2015: 7). Sovietų Sąjungoje kultūra veikė kaip etinė pedagogika, privalomai ryškinusi ir formavusi kolektyvinę visuomenės būseną, svajonę, neatskiriamą nuo valstybės egzistavimo.

Praėjus daugiau nei trims dešimtmečiams po SSRS griūties, pamažu, nyksta ir režimo ženklai – sparčiau juos naikinti paskatino atvira Rusijos agresija ir pradėtas karas. Pastarieji dveji metai taip pat išryškino Lietuvos visuomenėje įvykusią takoskyrą tarp modernios ar norinčios modernėti visuomenės dalies ir tos, kuri vis dar gyvena pagal praėjusio amžiaus taisykles, tradicijas bei papročius, gerai užmaskuotus šiandieninių

gyvenimo normų kaukėmis. Šiuo straipsniu siekiama dar kartą pažvelgti į sovietinės moralizacijos padarinius, juntamus šių dienų kontekste. Čia pagrindiniu moralinės sistemos formavimo įrankiu laikomas socialistinis realizmas. Taip yra dėl kelių priežasčių.

Pirmoji – stokojama socialistinio realizmo tyrimų. Reikia peržiūrėti ir pervertinti jau egzistuojančius tyrimus, kuriuose pateikiami socrealizmo vertinimai bei apibrėžtys. Daugelis akademikų pritaria minčiai, kad socrealizmo tyrimai reikalauja plačiai pažvelgti į problemą, revizionuoti ją, nes socrealizmas apėmė visas gyvenimo sferas – ne tik meno sritį. Trūksta tokių socrealizmo tyrimų, kuriuose būtų sisteminamos jau turimos žinios, analizuojant šiandieninę visuomenę, identifikuojant joje aptinkamus moralizavimo padarinius ir susiejant juos su socrealizmo moralizacija.

Antroji – remiantis socialinių vaidmenų teorija, sisteminamos turimos socrealizmo apibrėžtys, siekiant aprašyti sovietinio laikotarpio atminties formas šiuolaikinėje visuomenėje. Atmintis išryškinama ne kaip priešprieša istorijai, o kaip medija, įprasminanti praeitį dabartyje. Taip žiūrint į socialistinį realizmą, stengiamasi parodyti, kad socrealizmas buvo įspraudęs visą visuomenės egzistavimą į aiškiai politikų suformuotą elgesio bei vertybių tinklą.

Trečioji – reikšminga visuomenės trauminė atmintis, kuri straipsnyje suvokiama kaip priešprieša istorinės tikrovės semiotikai, kai tendencingas istoriografijos diskursas eliminuoja iš įvairialypio visuomenės ryšio su praeitimi emociškas, fizines, moralines (Klavis 2014: 58) ir kitokias patirtis. Ilgus dešimtme-

čius stengiasi nulietuvinti, skiepyti naują tapatumą, todėl šiandieninėje visuomenėje labiausiai išryškėja moraliniai socrealizmo atspindžiai, o atminties krizė dar labiau pagilina ilgas intymių, tradicinių ir nacionalinių atsiminimų bei vertybių slopinimas ir netektis, patirta įsigalėjus didžiajam marksistiniam-leninistiniam tapatybės naratyvui.

Todėl esminis šio straipsnio tikslas – pažiūrėti į socialistinį realizmą iš dvigubos sąmonės (Vaiseta 2012: 16), dvilypės praktikos (Yurchak 2005: 5) ir kritinės atminties perspektyvos, siekiant bent iš dalies apžvelgti galimus socialistinio realizmo atspindžius nūdienoje. Taigi meninės ir socialinės visuomenės praeities praktikos vertinamos kaip viena iš sudedamųjų viešosios diskusijos dėl praeities supratimo dalių, siekiant išsiaiškinti, kaip žinomos praktikos veikia šiandieninę visuomenę, ir pasiūlyti naujų išvalgų. Nenuginčijama, kad kultūrinės iniciatyvos ir visa kūryba yra istorijos produkavimo institucija, padėjusi sovietams legitimuoti savo valdžią ir gyvenimo būdą (Klavis 2014: 56). Todėl svarbų vaidmenį straipsnyje atlieka referentinės veiksmo struktūros idėja, kuri grindžiama tokia logine struktūra: veikiančiojo tikslai, susikirtę su išorės reikalavimais, lemia moralę bei elgesį kaip įtampą tarp normatyvinio ir reikalavimais apibrėžto veiksmo, kurį stengiamasi įveikti (Parsons 1993: 48).

Kitaip tariant, socialinių struktūrų tinklas apibrėžia gyvenimiškas bei profesines situacijas, tačiau, nepaisant priverstinių išorinių veiksmų, asmuo stengiasi laikytis savų įpročių, vertybių, papročių ir tradicijų. Svarstant tai, aptariama kritinė atminties galia, atskleidžiama, kaip praeities įpročiai bei moralizavimas atsispindi šiandieninėje socialinėje tvarkoje.

Straipsnyje gvildenamos esminės kritinės atminties, dvilypių praktikų, dvigubos sąmonės, socialinių vaidmenų sampratos. Jos neeksploatuoja vyraujančių istoriografinių diskursų, bet kritiškai sistemina, jungia ir atskleidžia istorinių naratyvų modelių bei jų prielaidų konfrontacijas. Toks požiūris į socrealizmą Lietuvos tyrimų kontekste būtų naujas ir prisidėtų prie skurdžių šiuolaikinių tyrimų. Jis leistų kelti aktualų kritinės atminties ir moralinių socrealizmo atspindžių klausimą, ypač kalbant apie neseną praeitį, kurioje Lietuvos kolektyvinė tapatybė atrodo nepatraukli, mus žeminanti, jaučiama žlugusi politinė raida ir kaltė. Tad šis straipsnis prisidės prie jau žinomų socrealizmo vertinimų, parodydamas, kad socrealizmas, nors ir neegzistuoja, tačiau funkcionuoja visuomenės atmintyje. Kaip teigė Jurgenas Habermasas, kalbėdamas apie VDR politinę atmintį, išsiaiškinti ir teisingai interpretuoti save galima, tik kritiškai įvertinus gyvenimo istoriją (Habermas 1992: 78).

IDEOLOGINIS SOCIALISTINIO REALIZMO KONTEKSTAS

Norint suprasti, kaip susiformavo, tiksliau, buvo suformuotas, daugiasluoksnis ir daugelį gyvenimo sričių įrėminęs socialistinis realizmas, reikia prisiminti kontekstą, kuriame, kaip teigia filosofas

Gintautas Mažeikis, slypi esminės priežastys, lėmusios marksizmo-leninizmo ideologijos išvirtinimą naujoje Sovietų Sąjungos meno ir kultūros politikoje, slėpusioje norą mobilizuoti mases dėl ko-

munistų tikslo, ribojant tikėjimo bei pasirinkimo galimybes ir jomis manipuliuojant (Mažeikis 2007: 233). Todėl, kalbant apie sovietinio laikotarpio trauminę atmintį, „kritinės atminties“ sąvoka tampa ypač reikšminga, nes sovietmetis nėra neutralus ar nutolęs nuo šiandienos – tai vis dar yra epocha, pagal kurią iš dalies konstruojama šiandieninė tapatybė.

Tad visų pirma reikia prisiminti socialistinio realizmo prigimtį. Reikšmingas yra 1917–1934 metų laikotarpis. Beveik du dešimtmečius kurtas naujo meno, kultūros ir visuomenės funkcionavimo valstybėje modelis. Tai atspindi pavojingą socialistinio realizmo pradą – siekį įgyti galią, įtaką ir ją demonstruoti. Iki oficialiai įtvirtinant socrealizmą, bolševikų valdžia buvo užsiėmusi naujos valstybės kūrimu. Vadovaudamiesi marksistine-leninistine ideologija, bolševikai ėmėsi visiškai performuoti valstybę – siekė sunaikinti ir pasmerkti viską, kas simbolizuoja ar primena praeitį. Naujos politinės jėgos vadovaujama šalis nusprendė susikurti savo vizijas bei tikslus atitinkančią meno srovę.

Iki pat oficialiai įtvirtinant socialistinį realizmą, buvo atliekami eksperimentai, vyko paieškos, bandant nuspręsti, koks menas yra tinkamas naujam komunistiniam žmogui. Vienas pirmųjų reikšmingų autoritetų, formuojant kultūros politiką Sovietų Sąjungoje, buvo tapytojas Ilja Jefimovičius Repinas – realizmo atstovas. Labai svarbu pabrėžti, kad būtent realizmas įtiko tuometinei valdžiai, tačiau ilgainiui nuspręsta atsisakyti šios krypties dėl per didelio niūrumo, skatinusio nepasitikėti partijos valdymu, ir dėl polinkio reflektuoti realybę (Ellis 2012: 17). Vėliau daugybė skirtingų menininkų

ar jų sambūrių stengėsi įtvirtinti įvairiausias estetikos raiškos priemones, nuo adaptuoto *avant-gardo* iki monumentalaus futurizmo. Šiame įtakos žaidime dalyvavo ir A. Lunačiarskis, L. Trockis, A. Mejerholdas, M. Gorkis, J. Vachtangovas, taip pat daugelis kitų garsių tuometinių kultūros bei meno atstovų.

Ši meno srovė buvo formuojama, siekiant įtvirtinti galią ir įtaką, įgyti kaip įmanoma didesnę autoritetą ir kuo daugiau galios naujai kuriamoje santvarkoje. Tačiau toks siekis dažnai tapdavo bereikšmiu žaidimu, kuriame pasekmės buvo iš anksto numatytos ir nulemtos. Komunistų valdžia stengėsi sukurti naują meno srovę, atitinkančią partijos interesus bei viziją, o ne įtvirtinti konkretaus menininko požiūrį ir autoritetą. Vykstant nuolatiniais pokyčiams, formuojant kovų kultūrą ir meno politiką, suformuluotas socialistinis realizmas niekaip negalėjo išvengti savo agresyvios prigimties: kontroliuoti, pažaboti įtaką, kūrybiškumą, o svarbiausia – skleisti propagandą.

Tad nieko nuostabaus, kad 1934 m. patvirtinta SSRS meno srovė po ilgų paieškų, kovų ir eksperimentų atsigręžė į adaptuotą realizmą, turėjusį vaizduoti idealizuotą partinę realybę. O tai reiškia, kad realybė privalėjo būti tokia, kokią ją įsivaizdavo partija (Juraga 2002: 68). Tai gi galima teigti, jog socrealizmas susijęs su visuomenės ateities projektavimu ir politinės galios žaidimais.

Socialistinis realizmas yra pseudokūrybos metodas, kuriame neliko vietos kūrybai – svarbiausia buvo propartiškumas. Pagal visą Sovietų Sąjungos veikimo schemą, socialistinis realizmas turėjo paslėpti žiaurumus, socialinę nelygybę, cenzūrą ir kt. po naujųjų vertybių

šydu – juo privalėjo įtikėti tiek eiliniai žmonės, tiek partijos atstovai, kurie pozicionuoti kaip siektinas naujojo žmogaus ideologinis pavyzdys.

Socialistinis realizmas tapo partijos diktato įrankiu, turėjusiu įkvėpti mases, įtikinti, jog komunizmas naudingas, ir pažaboti visuomenę bei neprisitaikiusią inteligentiją. Socialistinis realizmas, užgimęs politinių ir interesų konfliktų kontekste, nuo pat pirmųjų savo gyvavimo akimirkų tapo ne realybės atspindžiu, o jos prievartavimu, kasdienybę privaloma tvarka paversdamas utopiniu, idealizuotu partijos viršūnių piešiamu paveikslu. Socrealizmas agresyviai ėmėsi kurti ne tik naujosios realybės bei kasdienybės paveikslą, bet ir naująjį, komunistinį žmogų, suvokdamas jį kaip visos sistemos pagrindą – herojų. Socialistinis realizmas atidavė ateitį į masių rankas. Tačiau masėms, kurioms buvo

pasiūlyta ši iliuzinė santvarka, politinis aparatas buvo paruošęs žiaurią ir brutalią kontrolės, represijų bei bauginimo sistemą, sukūrusią pretekstą išgalėti dvilypėms praktikoms ir socialiniams vaidmenims. Tokį dvilypį gyvenimą puikiai iliustruoja Lietuvoje taip pat mažai nagrinėjama humoro tema. Kaip pažymi Ramūnas Čičelis, humoras – beveik nediskutuotina tema (Čičelis 2020: 107). Tai, atsižvelgiant į kritinės atminties žiūrą, būtų galima išskirti kaip vieną ryškiausių dvilypių praktikų pavyzdžių. Dėl trauminio sovietmečio palikimo humoras prisimenamas kaip ideologizacijos ir moralizacijos priemonė, pasitelkiama humoro vakaruose. Kartais tai būdavo vienintelė galimybė kritikuoti santvarką: žmonės virtuvėse laidydavo juokelius, juokdavosi iš žiaurios realybės, niekada neužmiršdami, kad bet kada gali būti įskūsti.

VERTYBĖS IR MORALĖ

Spalio revoliucijos lyderiai žmonėms žadėjo, ne ekonominį saugumą, o visų pirma grožį ir viltį. Naujai užgimusi valstybė turėjo tapti harmoninga utopija, pakeisiančia ir leisiančia pamiršti praeities chaosą (Groys 1995: 3). Naujosios komunistinės valdžios tikslas buvo perkurti visuomenę, ją transformuoti. Siekiant tokio tikslo, išryškėja ir marksistinė filosofija, kuria vadovaujantis, vienas asmuo negali pakeisti visos valstybės, kol netransformuos savo paties minčių, įsitikinimų, neperkeis vertybių ir pačios moralės. Nors nuoseklus B. Groysso socrealizmo tyrimus reikia naujai įvertinti, jo darbuose pateikiamas išskirtinis SSRS apibrėžimas, kuris aktualus ir šiuolaiki-

nių tyrimų kontekste. Šio autoriaus darbuose SSRS apibrėžiama kaip tokia valstybė, kuri nuo pirmųjų savo gyvavimo akimirkų žadėjo žmonėms harmoningą utopiją. Tačiau mirus J. Stalinui, išryškėjo melas, kurį, pasitelkiant socrealizmą, bandyta visai dangstyti iki pat SSRS griūties.

Didžiąją XX a. dalį politinė kontrolė buvo neatsiejama nuo kūrybinio gyvenimo, o kartu ir visų gyvenimo sričių. Kontroluoti buvo būtina, siekiant nenuklysti nuo naujai formuojamos pasaulėžiūros. Menininkai patapo valdžios įrankiais, kuriems padedant, lengviau pasiekiamos masės. Stalinistinis laikotarpis ypač išsiskyrė griežta kontrole, nes tuo

metu pradėta kurti naują visuomenę, todėl privalu buvo užtikrinti, kad būtų nuosekliai pakeisti mąstymo archetipai (Sharov 2020: 251) ir įvedami nauji visuotiniai tikslai, be to, reikėjo pakeisti nusistovėjusią pasaulio tvarką.

Griežtai kontroliuojama socialistinio realizmo doktrina atmetė bet kokias klasikinių vertybių koncepcijas, pakeisdama jas naujomis tiesmukiškėmis koncepcinėmis gairėmis: *ideinist* (politiniu ideologizmu), *klasovist* (kalbėjimu klasėms), *narodnist* (nacionalizmu) ir *partiinist* (partiškumu). Tokiomis koncepcinėmis gairėmis buvo apribotas bet koks kūrybinis žingsnis, jis buvo suvokiamas, kaip naujojo žmogaus vertybių skalės formavimo pagrindas. Vis dėlto platus istorikų ratas pritarė minčiai, kad tokia koncepcinė ideologija leido menininkams lengviau sukurti reikalavimus bei lūkesčius atitinkančių kūrinių. Atitinkantys ideologiją darbai turėjo galimybę išvysti dienos šviesą. Bet kokia kūrybinė apraška buvo vertinama pagal šias koncepcines idėjas, nuo jų išpildymo priklausė kūrinio vertė komunistinėje visuomenėje. Tokiu būdu kūrybiškumas paverstas socialiniu ir kultūriniu funkcionalumu.

Svarbu paminėti, kad visas menas ir kultūra buvo pasitelkta, siekiant perauklėti visuomenę, todėl kūrybiškumas, vaizduotė, žaismingumas, fikcija, erotika ir sudėtinga psichologija – būtini tikros kūrybos elementai – buvo paliekami už socialistinio realizmo, o kartu ir už įstatymo ribų (Guldbber 1990: 150). Visapusiška valdžios kontrolė vertė menininkus į gyvenimą žvelgti ir jį reflektuoti per partijos siūlomos ideologijos bei utopinės ateities projekcijos prizmę. Valdžia cenzūravo bet kokius bandymus primin-

ti praeitį, Vakarus, okupuotų kraštų nacionalinį tapatumą ir klasikines vertybines sistemas.

Todėl privalėta sukurti visiškai naują vertybinę santvarką, atsisakant visko, kas buvo iki revoliucijos. Bolševikai patyrė ypač didelę sėkmę per Spalio revoliuciją, nes galėjo pavaizduoti carinę Rusiją kaip tokią, kuri simbolizavo atsilikimą, eilinių žmonių menkinimą, reikšti pasibjaurėjimą ja, o naujoji valstybė „išvadavo“ okupuotus kraštus iš „supuvusios buržuazinės santvarkos“ (ten pat, p. 151). Dėl įvairių priežasčių didžioji dauguma žmonių palaikė tokią bolševikų brukamą carinės Rusijos idėją, tad lengvai nusprendė prisidėti prie Spalio revoliucijos (Groys 1995: 5). Ši revoliucija vyko technologiškai ir ekonomiškai atsilikusioje valstybėje, ji buvo puiki terpė skleisti marksistinei filosofijai, aukštinančiai eilinių žmogų ir jo darbą, siekiančiai socialinės lygybės. Ilgainiui socialistinis realizmas atsisakė socialinės lygybės iliuzijos, dar labiau padidindamas atotrūkį tarp išsilavinusių žmonių ir darbininkų. Reikėjo naujų vertybinių bei ideologinių sistemų, nes jos turėjo būti elementariai psichologiškai paveikios ir lengvai suprantamos masėms.

Žinoma, svarbu paminėti, kad visoje SSRS pasitaikė bandymų apeiti griežtus koncepcinius bei ideologinius rėmus, todėl autoriai savo darbuose naudodavo įvairius ženklus, nutylėjimus, metaforas, alegorijas ir pan. Tai kilo dėl dvilypių praktikų: siekio pritapti, išgyventi brutalių režimą, ir bandymo ieškoti galimybės išlaisvinti savo idėjas bei kūrybiškumą. Dėl griežto režimo vertybės, kurias diegė socialistinis realizmas kartu su partija, greitai įstūmė visą visuomenę į nesibai-

giantį socialinių vaidmenų spektaklį. Žmonės darbo vietose, viešojo gyvenimo sferose, deklaruodavo naująsias vertybes – esą, jiems svarbiausia darbas, nacionalizmas, valstybė, šeima, taika, partiškumas ir visų pirmiausia valstybė, – tačiau intymiose erdvėse, privačiose gyvenimo sferose, dažnai elgdavosi priešingai.

Paneigti visą senąją tvarką ir kritikuoti Vakarų buvo esminis socialistinio realizmo principas. Tačiau vertybinė skalė, kaip ir pats socialistinis realizmas, kurį betarpiškai veikė politinio teatro scena, buvo įmanoma tik socialinių vaidmenų mizanscenose. Socialistinis realizmas deklaratyviai tapo naujosios visuomenės vertybiniu ir moralės apibrėžimu. Todėl, kaip teigia E. Mozejko, pats socialistinis realizmas, kaip reiškinys, nėra itin įdomus – įdomesnis jo palikimas, juntamas šiais laikais (Mozejko 2001: 31).

Moralės bei vertybės ir radikalus siekis jas pakeisti tapo pagrindiniu veiksmu, leidusiu įsigalėti dvilypėms praktikoms ir dvigubos sąmonės veikimo principui. Per vieną kultūrinę diskusiją, skirtą Vytauto Kavolio palikimui prisiminti, Mykolas Drunga paklausė susirinkusiųjų: ar iš valdžios vogti dora? Diskutuojant išryškėjo šiomis dienomis taip pat aktuali dvilypių praktikų problema. Pabrėžta mintis, kad sovietinė valdžia pažadėjo

žmonėms visapusiškai jais pasirūpinti, aprūpinti kiekvieną, kuris laikysis naujų moralinių normų ir priims naująsias vertybes. Tačiau realybėje valstybė negebėjo išpildyti savo pažadų, todėl vagystė iš valdžios pateisinama šiuo neišpildytu pažadu. Taigi svarbu suvokti, kad socrealistinė moralizacija tapo naratyviniu šydu, pateisinančiu veiksmus, nukrypčius nuo moralinių normų, arba suteikė galimybę reikalui esant pristatyti save kaip komunistinį žmogų, kokio reikalavo sovietinė valdžia.

Socrealizme išryškėjęs naratyvas, kuriame vaizduotas utopinis sovietinis pasaulis, paremtas marksistinių-leninistinių herojų, klasių kovos ir kažkur ateityje laukiančio komunizmo vizijomis, pasibaigė devintajame dešimtmetyje, kartu išseko ir „didysis“ nacionalistinis, liaudiškasis istorijos naratyvas, apipintas įvairiomis alegorijomis. Tokį pasakojimą sovietinė sistema nuosekliai kūrė kaip kultūrinę rezistenciją imperializmui, Vakarų kritiką. Taigi naratyvai, žadinę 20 a. Lietuvos vaizduotę, skatinę kurti moralinę ir vertybinę klasės bei tautos paveikslą, tapo beprasmy. Suvokta, kad prasmę reikia sukurti iš naujo. O norint naujai kritiškai į(si)vertinti, reikia griežtai atsiriboti nuo tyrėjų kurtos sovietinės Lietuvos istoriografijos.

SOCIALINIAI VAIDMENYS

Partijos retorika lemia socialinių vaidmenų įsigalėjimą. Partija suteikė šlovės kaukę išdavystės aktui. Socializmo kritikų išdavystė tapo herojiškumo simboliu, o tėvynės išdavystė traktuota kaip baisiausias įmanomas poelgis. Socialistinis realizmas visame mene, ypač lite-

ratūroje ir dailėje, ankstyvuojau sovietmečiu aukštino išdavystės temą, neapykantą bei panieką, nukreipdamas dėmesį nuo paties semantiškai suvokiamo išdavystės akto į žmogų, kuris yra išduodamas, o ne į išdaviką. Išdavikas, atmetant Judo archetipą, buvo traktuojamas kaip

herojus. Sekant politinių žaidimų pavyzdžiu, intrigų bei išdavysčių perpildytas socialistinis realizmas suprastas kaip priemonė ne tik kontroliuoti, bet ir pateisinti politines intrigas ir sprendimų priėmimų schemas.

Svarbu suprasti, kad socrealizmas keitino pakeisti agrarinės visuomenės mąstymą ir vertybinę skalę, pritaikydamas ją prie koordinuoto darbo ir unifikuotos visuomenės, valstybę bei partiją iškeliančios aukščiau visko. Tam buvo pasitelktos visos praeityje nutikusios negandos, turėjusios simbolizuoti chaosą bei suirutę. Praeitį nepakeičiama dabartimi, kuri suvokiama kaip laikina būseną. Praeitį pasitelkiama kaip priešprieša kuriamam naujam gyvenimui, kuris žada būti harmoningas, teisingas ir racionalus. Išsikėlus tokių tikslą, visame mene įsigali tendencija kurti naują žmogų, paneigiant antropologinius principus, išryškinant privalomą žmonių transformaciją, paverčiančią kiekvieną komunizmo herojumi. Vyko itin staigūs pokyčiai visuomenėje – juos galima sieti su intensyvia sovietine urbanizacija, – greitai keitėsi išsilavinimas ir kitos gyvenimo sritys. Visuomenė išgyveno tai, ką Pierre Nora įvardija „istorijos akceleracija“ (Nora 1989: 7), kai vakarykštė istorija, vertybės, tradicijos, moraliniai įsitikinimai ypač greitai nustumiami į praeitį, imama žaibiškai keisti visas gyvenimo sferas, transformuojamos įsigalėjusios veikimo ir funkcionavimo visuomenėje schemas.

Tad ilgainiui išryškėjo socialiniai vaidmenys ir jų apibrėžtys visame socrealistiniame mene, o kartu ir kasdienybėje: visi priešai suvokiami kaip praeitimi gyvenantys asmenys, o dvejonė naujajame pasaulyje neegzistuoja, mat žmonės

yra valingi. Socrealizmo herojai kalba ir dirba dėl šviesaus rytojaus, kovoja su vidaus ir išorės priešais, kviečia džiaugtis naujomis šeimomis, aukština kolektyvizaciją, šlovina partiją ir Lenina, skatiną taiką bei tautų draugystę.

Taip visuomenė, kurioje kultūra apibrėžta kaip integralus įrankis, tarnaujantis politinei kontrolei (Gunter 2010: 13), ilgainiui tapo galimų manipuliacijų bei nuo jų neatsiejamų socialinių vaidmenų dalimi. Buvo traktuojama, kad bet kas, kas sukurtas socrealizmo šviesoje, atspindi tiesą ir realybę. Socrealizmas, pagal savo prigimtį turėjęs įprasmingi klasių kovą, virto žmonių skirstymo įrankiu. Labai greitai išryškėjo herojai ir priešai. Herojais tapo darbininkai, komunistai, kariai, pionieriai, motinos – visi, kurie ateities statybas kėlė aukščiau už save, o visi kiti, kurie negebėjo įrodyti esą angažuoti, patapo sistemos priešais.

Naivu tikėti, kad tokia griežta kontrolė nesulaukė pasipriešinimo. Griežta sistema veikė tik oficialiajame diskurse. Neoficialiai buvo priešinamasi tokiai kontrolei arba tiesiog atvirai atsisakoma priskiriamo socialinio vaidmens. Tokioje įtemptoje ideologinėje ir vertybinėje kryžminėje kovoje atsidūręs žmogus turėjo kelis pasirinkimus: paklusti partijai bei jos siūlomoms žaidimams, turėdamas žadėtą šviesios ateities regimybę, arba nepaklusti, neturėdamas jokios perspektyvios ateities regimybės.

Socrealizmas ne atkartojė ir atvaizdavo realybę, o labiau prievartavo tikrovę, formuodamas ją marksizmo filosofijos ir komunistų partijos nurodyta linkme. Socrealistams pažinimo tikslas nesvarbus. Todėl, žvelgiant iš fenomenologinės perspektyvos, socrealistinis kultūros mo-

delis yra tikras nesusipratimas, paneigiantis savitos, unikalios bei individualios interpretacijos galimybę ir steigiantis kolektyvinį, prievartinį paklusnumą, iš kurio beveik pašalinamas interpretacinis veiksmas. Todėl ilgainiui pasidarė daugiau nei įprasta atlikti savo vaidmenį viešajame (Petrikas 2014: 136) gyvenime – būti uoliu darbininku, šeimos žmogui ir pan., visais savo darbais įprasminant valstybę: tai – esminis tikslas, kuriam skiriamos visos pastangos. O privačiame gyvenime galiojo daugybė nerašytų taisyklių: kritikuota valdžia, girtuokliauta, vogta, žmonės buvo neištikimi ir vyko kiti, žvelgiant iš tuometinio fasadinio pasaulio, amoralūs dalykai – kasdienybė buvo daugiau nei niūri. Teisintasi tuo, kad taip elgtis skatino griežta bei žiauri gyvenimo kontrolė. Tad nenuostabu, jog įsigalėjo dvilypės praktikos, kurių esmė buvo sukurti konjunktūriškai tinkamą socialinį vaidmenį viešojoje erdvėje, dažnai besiskiriančių nuo asmeninio gyvenimo vaidmens. Žinoma, negalima nieko absoliutinti: būta ir uolių komunistų visose gyvenimo sferose, pasitaikė ir tylių rezistentų (Jakubčionis 2005: 366). Toks dvilypumas buvo užprogramuotas nuo pat pirmųjų socrealizmo gyvavimo akimirų, taip pat ir šio dvilypumo pažabojimas. Kaip jau anksčiau minėta, Sovietų Sąjungoje išdavystė buvo suvokiama kaip herojiškas poelgis, todėl tokiam socialinių vaidmenų žaidime didžiausia grėsmė, o kartu ir pergalė buvo įskundimas arba išdavystė: tai viena pasmerkdavo, o kitą išaukštindavo.

Daugiau nei pusę amžiaus teko vaidinti priverstinius socialinius vaidmenis ir laikytis socialistinio realizmo papročių, dėl to pasekmės juntamos ir šiandien

ninėje politikoje (Snyder 2011: 352) bei kitose gyvenimo srityse. Žmonės, patyrę masines, kolektyvines traumas, sunkiai suvokia, kuria ir priima ne kognityvinėje, o pragmatinėje plotmėje besiplėtojančius įvykius bei siužetus. Iš dalies tai padeda atsakyti į klausimą, kodėl lietuvių menininkų, kūryboje vyrauja savi-refleksija ir atsisakoma dalyvauti išorinėje, ne psichologinėje tikrovėje. Tik laisvas žmogus geba veikti tikrovę pats, remdamasis savo suvokimu ir vertinimais, o tas, kuris vis dar jaučiasi nelaisvas, yra veikiamas tikrovės.

Todėl bet kokie nuo šiandieninės moralės normų nukrypę poelgiai pateisinami pražūtingomis ar sudėtingomis, neva valdžios primestomis aplinkybėmis; vis dar manoma, kad privalu paaukoti dėl darbo ir darbovietės savo asmeninę naudą ir laimę, siekiant aukštesnio tikslo; vis dar vagiama iš valstybės ir tai toleruojama, suprantant, kad vyksta natūralus procesas, prasidėjęs jau prieš daugybę metų. Taip pat iki šiol juntamas kitas nelaisvo žmogaus bruožas: tam tikra visuomenės dalis jaučiasi įkalinta aplinkybių, dėl kurių vis dar kaltina tik valdžią, o ne save. Nors kritikuoti šiandien galima laisvai, žodis nevaržomas, tačiau vis dar gaji tradicija laukti kontrolės, nurodymų iš kažko „aukščiau už save“, nors valstybė jau seniai nebesikiša į privatų gyvenimą. Vis dar nesuvokiama, kad visuomenė yra pajėgi daryti įtaką pasauliui. Negebama, o gal ir nenorima suprasti, jog likimai nebėra nulemti iš anksto.

Kaip pažymi T. Vaiseta, neįmanoma suprasti Sovietų Sąjungos modernizacijos, o kartu ir moralinės edukacijos bei ideologinio vaidmens (Vaiseta 2012: 362).

Socialistinis modernizavimas ir edukacija priklausė nuo ideologinių reikalavimų. Tokiu būdu valdžios struktūros susiformavo kaip ideokratinis aparatas, dėliojęs tikslus hierarchiškai pagal ideologinę programą. Todėl nevertėtų nurašyti visos ideologijos, o kartu ir socialinių papročių kaip visai pamirštų bei pasmerktų. Taip pat negalima pavadinti jų grynai fasadiniu ir formaliu tuometinės santvarkos elgsenos modeliu, nepalikusiu pėdsakų šiandienoje.

Sovietinė epocha bei jos moralizacija šiandieniniame gyvenime vis dar aktyvi kaip prisiminimas. Atmintis ir šiame straipsnyje išryškėja kaip tapatumo pagrindas, praeities išgyvenimai, represen-

tacijos, simboliai, įpročiai ar patyrimai sukuria reikšmingą istorijos vaizdinių dalį, būdingą šiandieniniam pasauliui, todėl svarbu atsižvelgti į visą atminties industriją ir bendrinę istorijos integravimo į šiuos laikus veiklą. Tad, pritariant minčiai, kad atmintis leidžia geriau suprasti šiandieninės visuomenės veiksmų motyvacijos priežastis bei moralinius įsitikinimus, taip pat svarbu pabrėžti, kad tokio suvokimo regimybė galioja tik kritinei atminčiai, ir būtina kritiškai permąstyti praeitį. Todėl socrealizmo atspindžiai šiandien veikia kaip fonas ar kasdienybės detalė, kuri pasirodo netikėtai, nors yra veikiamą dvilypių praktikų ir dvigubos sąmonės motyvų.

IŠVADOS

Socrealizmas buvo suvokiamas kaip visapusiškos kontrolės, edukacijos ir moralizacijos priemonė, leidusi tariamai pažaboti žmonių kūrybiškumą, todėl ypatingą reikšmę turi ne tik institucinis socrealizmo nagrinėjimas, bet ir visuomenės buities tyrimai, atveriantys naujų įžvalgų galimybę. Kasdienybės ir buities tyrimai padeda geriau suvokti dvilypių praktikų bei dvigubos sąmonės normas. Poliarizacija tarp viešojo ir privačiojo gyvenimų atveria platesnes galimybes kultūros tyrimams, taip pat leidžia geriau suprasti moralinius socrealizmo pėdsakus šiandieninėje visuomenėje.

Naujoji valstybė išsikėlė ambicingą tikslą – sukurti naująjį – sovietinį – žmogų. Socrealizmas pasitelktas, siekiant formuoti tokio žmogaus paveikslą, atliepiantį partijos viziją. Naujasis žmogus turėjo būti darbštus, sveikas, sportiškas, šeimos žmogus, komunistas, valstybę

keliantis aukščiau už viską ir pan. Tačiau kaip socialistinis realizmas egzistavo politinio teatro scenoje, taip ir vertybinė skalė egzistavo tik socialinių vaidmenų mizanscenose. Socialistinis realizmas deklaratyviai tapo naujosios visuomenės vertybiniu ir moralės apibrėžimu, veikusiu tik viešajame gyvenime. O privačiame gyvenime ši moralinių principų sistema dažnai būdavo visiškai priešinga.

Visuose tuometinės visuomenės sluoksniuose buvo išgalėjusios dvilypės praktikos, gyvavusios Lietuvoje daugiau nei pusę amžiaus, todėl galime jausti jų tradicijos tęstinumą. Šiandien didžioji dalis visuomenės visus moralinius nuokrypius bando pateisinti aplinkybėmis, kaip tai buvo daroma sovietmečiu. Mūsų dienomis vis dar dažnai negebama daryti įtakos išorės sąlygoms. Socialiniai vaidmenys, nulemdavę, ar ateitis bus šviesi, ar tragiška, vaidinami ir šiandien. Todėl

sorealizmo moralės atspindžiai šiandieninėje visuomenėje gali būti suvokiami kaip prisitaikymo ir rezistencijos atspindžiai. Šiandieninė rezistencija – vagystė iš valstybės, alkoholizmas ir pan. – nebėra suvokiami kaip pasipriešinimas režimui, todėl galimybės pateisinti tokius poelgius eliminuotos, tačiau vis dar gąjį dvilypių praktikų tradicija įkalina mūsų tyme, kad nuo moralės normų nukrypusiai veiksmais kovojame, priešinamės hipotetinei valdžiai, tiksliau, egzistavusios totalitarinės valdžios šešėliui.

Postsovietinėje Lietuvos visuomenėje galima išžvelgti dvi skirtingas, bet svarbias pozicijas, kuriose susikerta nacionalinis ir transnacionalinis moralinis tapa-

tumai. Žmonių, idėjų bei kultūrų mobilumą lemiantys procesai atveria vis daugiau bendrakultūrinių sandų, be to, jų perimama ir iš sovietinės epochos. Tai apsunkina išskirtinių, savų, lengvai identifikuojamų socialinių ribų iešką, nes jos dažnai persipina su sovietiniais sandais. Svarbu akcentuoti, kad, siekiant apibrėžti moralinius aspektus, jie patys yra sureikšminami ir neretai virsta lemiamu tautinės tapatybės kriterijumi, todėl straipsnyje aptariama problema – sorealizmo moraliniai atspindžiai šiandieninėje visuomenėje – įgauna pamatinės moralinės-etinės priešpriešos statusą, kai tapatybės idėja susiduria su istoriniais įvykiais ir šiandienine globalizacija.

Literatūra

- Connelly John, Roseman Mark, Portnov Andriy, David-Fox Michael Snyder, Timothy Snyder. 2011. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin, *Journal of Genocide Research*: 350–363. London: Routledge.
- Ellis Andrew. 2012. *Socialist Realisms: Soviet Painting 1920–1970*. Skira: Editore.
- Faucault Michel. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.
- Groys Boris. 1995. *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond*. Oxford: Princeton University Press.
- Guldbert Jorn. 1990. *Socialist Realism as Institutional Practice: Observations on the Interpretation of the Works of Art of the Stalin Period. The Culture of the Stalin Period*. London: Routledge.
- Gunter Heinrich. 2010. On the Beauty That Could Not Save Socialism, *New literary review* 101: 10–17.
- Habermas Jürgen. 1992. *Pastabos paimiai diskusijai: ką šiandien reiškia „apmąstyti praeitį“?* Vilnius: Proskyna.
- Yurchak Alexei. 2005. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: University press.
- Jakubčionis Algirdas. 2005. *Kultūra totalitarinio režimo metais. Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: LGGRTC.
- Juraga Dubravka. 2002. *Socialistic cultures East and West*. Connecticut: Praeger.
- Mažeikis Gintautas. 2007. Propagandinė literatūra: nuo ideologinės mimezės iki mitografijos, *Darbai ir dienos* 48: 230–241.
- Mozejko Edward. 2001. *Realizm Socialistyczny. Teoria Rozwoj*. Upadek: Krakow.
- Parsons Talcott. 1993. *On National Socialism*. London: Routledge.
- Petrikienė Asta. 2015. *Valstybės vaidmuo Lietuvos teatro veikloje 1918–1940 m.* Kaunas: VDU.
- Pierre Nora. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire, *Representations* 26: Memory and Counter-Memory.
- Schwartz Lawrence H. 1980. *Marxism and Culture*. Lincoln: Kennikat Press.
- Sharov T. 2020. The Key Features and Periodization of Socialist Realism in the Literary Context, *Journal of History Culture and Art research* 4: 248–262.
- Staniškytė Jurgita, Vasinauskaitė Rasa, Klivis Edgaras, Petrikas Martynas. 2014. *Post-sovietinis Lietuvos teatras: istorija, tapatybė, atmintis*. Vilnius: VDA leidykla.
- Vaiseta Tomas. 2012. *Nuobodulio visuomenė*. Vilnius: VU.